

УДК [94(477):364.272] “18/19”

Стремецька Вікторія Олександрівна (1974 р. н.). Закінчила з відзнакою історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1996 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи МДГУ ім. Петра Могили. Має більше 25 наукових публікацій. Основний напрямок наукових досліджень – *історія соціальної роботи в Україні*.

ПРАКТИКА БОРОТЬБИ З АЛКОГОЛІЗМОМ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюється практична діяльність у напрямку боротьби з алкоголізмом у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Виділяються чотири основних суб'єкти цього процесу: уряд, органи опіки про народну тверезість, громадський антиалкогольний рух (представники інтелігенції та товариства тверезості) та церква. Аналізуються основні досягнення та проблеми в процесі боротьби з проявами алкоголізму, порівнюється цей процес з відповідним за кордоном.

В статье освещается практическая деятельность в направлении борьбы с алкоголизмом в конце ХІХ – в начале ХХ вв. Выделяются четыре основных субъекта этого процесса: правительство, попечительства о народной трезвости, общественное антиалкогольное движение (представители интеллигенции и общества трезвости) и церковь. Анализируются основные достижения и проблемы в процессе борьбы с проявлениями алкоголизма, сравнивается этот процесс с соответствующим за границей.

In the article practical activity in the direction of struggle against alcoholism at the end of the ХІХth – the beginning of the ХХth centuries are showed. Four basic subjects of this process are allocated: the government, guardianships about national sobriety, public antialcoholic movement (representatives of the intellectual and sobriety societies) and church. The basic achievements and problems during struggle against displays of alcoholism are analyzed, this process with corresponding abroad is compared.

Алкогольна тематика є сьогодні однією з найбільш актуальних і популярних. Вона жваво обговорюється у засобах масової інформації, публіцистичній та спеціальній літературі. Пропонуються різноманітні засоби вирішення проблеми узалежнення від алкоголю профілактичного, медично-лікувального, репресивного характеру. У зв'язку з цим інтерес викликають історичні спроби боротьби з алкоголізмом, зокрема в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Слід погодитися з А.В. Ніколаєвим, що тема пияцтва залишається однією з найбільш складних та найменш досліджених у вітчизняній історії. Певною мірою проливають світло на проблему статті цього автора, який розглядав участь уряду та громадськості у русі за тверезість в зазначений

період. Ю.І. Гузенко проаналізував діяльність Миколаївського Особливого комітету піклування про народну тверезість у контексті діяльності благодійних установ. Ряд статей висвітлюють діяльність окремих служителів церкви та церковно-приходських товариств тверезості [1]. Однак, оскільки історики в основному торкаються якогось одного аспекту проблеми, цілісного уявлення про хід боротьби з алкоголізмом у той час не складається. Тому метою даної роботи є відтворення системи боротьби з такими явищами соціальної дезадаптації, як алкоголізм та пияцтво у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У галузі практичної боротьби з алкоголізмом на межі ХІХ-ХХ століть яскраво простежуються чотири основні суб'єкти: уряд; органи опіки про

народну тверезість (державні організації, до яких на початку ХХ ст. почали приєднуватися громадські активісти); громадський рух за тверезість (представників прогресивної інтелігенції та товариств тверезості); церква (окремі діячі та церковно-приходські товариства тверезості).

Діяльність держави у напрямку боротьби з алкоголізмом мала суперечливий характер. З одного боку, уряд не міг не бути стурбованим негативними наслідками масового вживання спиртного, з іншого – був зацікавлений в отриманні прибутків від продажу спиртного. До 1863 р. протягом майже століття (за виключенням восьми років з 1819 по 1827 р. – період існування казенного управління) діяла система відкупів. З 1 січня 1863 р. була встановлена акцизна система. Остання існувала до 1894 р., коли реформою С.Ю. Вітте було введено винну монополію. А.В. Ніколаєв розглядає той рік як початок першої антиалкогольної кампанії, яка тривала до 1916 р. Вона була спрямована на встановлення контролю держави (казни) над торгівлею алкогольними напоями, її вдосконалення з урахуванням вимог часу, прищеплення населенню культури споживання алкоголю, ліквідацію зловживань у процесі продажу горілки (наприклад, убезпечення тих, хто п'є, від можливості отруєння, купівлі розведеного продукту тощо). Крім того, вона мала на меті одержання додаткових джерел поповнення бюджету. Було закрито шинки, горілку дозволялося продавати лише в закритому посуді за встановленими цінами. Цим же законом були засновані органи опіки про народну тверезість. Спочатку вживання спиртного на душу населення дійсно скоротилося. У 1895 р. воно дорівнювало 0,52, у 1901 р. – 0,45 відра. Однак вже з 1902 р. воно знову стало поступово підвищуватися і у

1907 р. дорівнювало 0,63, у 1913 р. – 0,66 відра [2]. Іншими негативними наслідками реформи стало винесення алкоголізму на вулицю, перехід торгівлі спиртним в нелегальне становище. Таким чином, реформа не виправдала сподівань. Казенна питна монополія існувала до 1914 р., коли уряд на території всієї країни запровадив “сухий закон” (спочатку був заборонений продаж алкогольних напоїв тільки під час мобілізацій), оскільки боялися повторення безладу 1905 р., коли під час прощання з новобранцями п'яний натовп громив вулиці. Вживання алкоголю дійсно скоротилося вже у 1915 р., однак водночас стрімко зросло вживання сурогатів. Активісти руху за тверезість недовірили ставилися до спроб уряду обмежити пияцтво, оскільки пропаганда тверезості була загрозою для фінансового добробуту держави.

Одними з найбільш результативних у плані ліквідації алкоголізму виявилися зусилля органів опіки про народну тверезість, запроваджені з ініціативи Міністерства фінансів у 1894 р. Основними їх завданнями були розповсюдження інформації про шкідливість надмірного вживання алкоголю, сприяння проведенню населенням змістовного дозвілля, яке б виключало вживання спиртних напоїв. Основними напрямками роботи були відкриття чайних та читалень (пріоритетні), бібліотек (при чайних і самостійних) та книжкових складів, влаштування народних гулянь; фінансова допомога організаціям, які займалися подібною діяльністю (в основному, товариствам тверезості); публікація та розповсюдження антиалкогольної літератури; лікування алкоголіків.

Особливо активною діяльність органів опіки була на початку ХХ ст., про що свідчать дані наступної таблиці:

Таблиця

Діяльність органів опіки про народну тверезість на початку ХХ ст. [3]

Назва заходу	1901 р.	1903 р.
Засновано комітетів та відділів	695	765
Відкрито столових та чайних	3254	3857
Відкрито читалень та бібліотек	1711	3266
Відкрито книжкових складів	200	415
Проведено народних читань	30725	62032
Відкрито вечірніх та недільних класів	80	379
Організовано театральних вистав	3940	4832
Організовано (субсидійовано) хорів та оркестрів	856 та 36	971 та 119
Влаштовано народних розваг	4586	6648

Як бачимо, показники з майже усіх пунктів за два роки вдалося збільшити у кілька разів. Крім методів, зазначених у таблиці, організовувалися юридичні консультації для населення, найкращою з яких була николаївська. Протягом восьми місяців 1901 р. у ній отримали інформацію 1000 чол., з них 52 % – безкоштовно [4]. При деяких ідальнях і чайних будувалися нічліжні приміщення. Щодо влаштування органами опіки антиалкогольних лікарень, то їх кількість була малою через брак фінансів, яких вони потребували. У 1900 р. така

лікарня була відкрита при Києво-Кирилівській лікарні, у якій у 1901 р. лікувалися 24 пацієнти, у 1903 р. – половина цієї кількості. Решта комітетів були спроможні забезпечувати 1-2 ліжка при місцевих лікарнях [5]. Разом у 1903 р. 78 людей проходили курс лікування стаціонарно, 5358 – амбулаторно [6]. Тобто, як бачимо, лікувально-медичний метод не був пріоритетним, тому вважаємо недоцільним відносити органи опіки до товариств медичного напрямку. На наш погляд, провідною була профілактична діяльність, кінцевою

метою якої мало стати покращання не тільки фізичного, а й морального здоров'я населення, забезпечення нормального соціального функціонування, вироблення стійкості до негативних впливів. Серед методів роботи переважали масові та групові.

Миколаївський Особливий комітет органів опіки про народну тверезість було засновано у 1896 р., а у 1914 р. у його підпорядкуванні були два народні сади, Народний будинок на хуторі Водопій, п'ять бібліотек-читалень [7]. Комітет відкрив також недільну школу та субсидював дві школи для дітей робітників. Потрібно сказати, що органи опіки працювали дуже активно і достатньо плідно. Заклади комітету користувалися значною популярністю: тільки народні сади відвідувало близько 700 чоловік щоденно [8]. Безперечно, позитивним було те, що як читачами бібліотек, так і відвідувачами народних гулянь була переважно молодь робітничо-селянського походження. На жаль, у другій половині 1917 р. народні сади були передані місцевому самоуправлінню, згодом бібліотеки органів опіки відійшли до культпросвітвідділу. 1 лютого 1918 р. всі установи, майно й документи органів опіки були передані місту, справи комітету потрапили до архіву [9].

Звичайно, у роботі органів опіки були деякі недоліки. Так, серед загальної кількості народних читань (62032), проведених у 1903 р., лише 4696 (7,6 %) були присвячені антиалкогольній тематиці [10]. Часто теми взагалі обиралися в залежності від контингенту або матеріалу, який “був під рукою”. Вечірні та недільні класи були переповнені, не задовольняли потреб населення. Серед інших проблем були наступні: у віданні дільничних інспекторів, покликаних стежити за дотриманням правил торгівлі спиртним на місцях, перебувала велика кількість районів, які одна людина не в змозі була контролювати, тому часто в повітах ці функції перекладалися на інших осіб, зокрема, земських працівників; влаштування народних читань та театральних вистав наштовхувалося на перешкоди формального характеру. Крім того, до складу органів опіки входили в основному представники губернської та повітової адміністрації, які через своє основне навантаження не могли якісно виконувати додаткові функції. Лише з 1904 р. головам губернських комітетів було дозволено запрошувати до складу органів опіки місцевих активістів з боротьби з алкоголізмом, причому кількість останніх залишалася незначною: на 14634 обов'язкові члени було лише 337 громадських діячів [11]. Активність органів опіки з часом падала. У 1911 р. існувало 63 губернські, 8 обласних, 639 повітових та окружних, 8 особливих комітетів. У їх віданні перебувало 83 книжкові склади, 154 вечірні і недільні класи, 3947 бібліотек [12], 966 чайних та їдалень, було проведено 42300 народних читань, організовано близько 5700 спектаклів та народних розваг [13] (порівняймо з показниками 1903 р. – див. табл.).

Один з дослідників проблеми алкоголізму того часу М. Шипов писав, що органи опіки про

народну тверезість – лише “декоративна прикраса”, приносять “надто сумнівну користь”, оскільки вони не мають достатніх фінансових можливостей. Так, у 1908 р. на органи опіки про народну тверезість уряд виділив 2 млн 800 тис. крб, а слід було – 70 млн крб. Не погоджувався автор і з такими формами роботи органів опіки, як продаж легких спиртних напоїв [14].

Органи опіки не слід плутати з товариствами тверезості. Перші були державними організаціями, другі – громадськими (вважалося, що зусилля держави можуть мати успіх лише у тому випадку, коли вони підтримуються суспільством), хоча їх напрямки й методи діяльності були подібними. Ініціатива у створенні товариств тверезості належала сільському населенню. Перше таке товариство в Росії виникло у 1890 р. у Петербурзі. У 1894 р. воно нараховувало 731 чол., утримувало 11 чайних та їдалень. У тому ж році в Російській імперії у різних містах нараховувалося 15 товариств тверезості [15]. Для відкриття такого товариства потрібний був дозвіл міністра внутрішніх справ, він же затверджував статут. Основна мета їхньої діяльності полягала в протидії вживанню спиртних напоїв шляхом прикладу членів товариств, розповсюдження уявлень про шкідливість пияцтва. Особливу увагу звертали на зловживання спиртним під час весіль, свят, хрестин тощо. Очолювали товариства непитущі люди, часто такі, які колись багато пили, а потім кинули. Деякі з товариств пропагували повне утримання від вживання алкоголю. Показовою в цьому плані була діяльність т.зв. “братів тверезості” Івана Колоскова (Москва) та Івана Чурикова (Санкт-Петербург). Перший мав близько 40 тис., другий – 70 тис. послідовників – колишніх алкоголіків, які стали на шлях тверезості [16].

Росія значно відставала у напрямку створення товариств від країн Європи та Америки. Так, у Північній Америці перші товариства тверезості виникли у 1789, 1808 та 1813 рр., у Швеції – у 1819 р., в Англії – у 1829 р. [17] Вони, за невеликим виключенням, виступали за повне утримання від вживання алкоголю, заборону виробництва й торгівлі спиртними напоями, впливаючи на антиалкогольне законодавство. Так, завдяки пропаганді американських товариств до 1891 р. заборона продажу і вживання алкоголю була внесена до конституції 7 штатів, ще в 16-ти це питання передавалося на розгляд органів місцевого самоврядування [18]. У 1865 р. у Швеції з ініціативи відомого філантропа, пастора П. Візельгринна виникло “Гьотебурзьке акційне питне товариство”, яке дало назву системі боротьби з алкоголізмом (гьотебурзька система), за якою зменшувалася кількість шинків, було заборонено продаж спирту під заставу та в кредит, особам до 18 років, п'яним. Питні заклади повинні були пропонувати велику кількість їжі та неалкогольних напоїв; при їдальнях влаштовувалися читальні. У результаті з 1875 по 1892 рр. вживання алкоголю зменшилося у 2 рази [19]. За кордоном існували також жіночі, дитячі антиалкогольні

товариства. У другій половині XIX ст. почали виникати міжнародні організації протидії алкоголізму. У 1852 р. у Північній Америці був заснований “Незалежний орден добрих лицарів храму Господня”, а у 1895 р. тільки в Західній Європі нараховувалося близько 3700 його відділень, які об’єднували 300 тис. членів [20]. У 1874 р. в Чикаго було засновано “Товариство тверезості всесвітньої християнської спілки жінок” або Товариство Білої Стрічки, яке видавало журнали, газети, мало свої притулки та сховища. У 1877 р. в Швейцарії почало існувати “Товариство Синього Хреста”, яке згодом розповсюдило свою діяльність на Францію, Бельгію, Німеччину. У 1894 р. воно нараховувало 565 відділень та майже 22 тис. членів [21].

Значну активність у напрямку протидії алкоголізму виявляли представники прогресивної інтелігенції. У 1898 р. при Російському товаристві охорони народного здоров’я була створена Комісія з наукового вивчення алкогольного питання (голова – лікар М. Нижегородцев, члени – академіки, професори, доктори медицини М. Введенський, І. Сажин, А. Данилевський, Н. Петров, Л. Дембо, статистик В. Покровський, Д. Дриль, М. Григор’єв, О. Вержбицький, С. Первушин, Д. Воронов та інші), яка, проводячи необхідні дослідження, займалася теоретичним вивченням явища алкоголізму (розглядали особливості поширення п’янства в Російській імперії, серед представників різних соціальних прошарків; вплив спиртного на організм людини, зокрема дітей, тощо) та виробленням практичних рекомендацій з боротьби з ним. У її складі було кілька субкомісій, які працювали над вузькими проблемами. Наприклад, фізіологічна субкомісія вивчала вплив алкоголю на організм людини. На основі результатів досліджень вироблялися та подавалися відповідні петиції уряду. З ініціативи учасників руху за тверезість у грудні 1909 – січні 1910 р. у Петербурзі було скликано Перший Всеросійський з’їзд з боротьби з пияцтвом.

Дослідники проблеми брали участь у міжнародних антиалкогольних з’їздах. Зокрема О. Шилов виступив з доповіддю про московський гурток діячів по боротьбі зі шкільним алкоголізмом на XIV Міжнародному антиалкогольному конгресі, який відбувся в Мілані 9-14 вересня 1913 р. [22].

Церква також брала активну участь в антиалкогольній кампанії. З 1889 р., після Указу Святішого Синоду, який закликав церкву долучитися до боротьби з алкоголізмом, почали створюватися приходські товариства, яких у 1912 р. нараховувалося близько 2000 і які об’єднували близько півмільйона членів, що дали обітницю тверезості. Так само, як і органи опіки, ці товариства влаштовували їдальні й чайні, книжкові склади й бібліотеки, відкривали недільні школи для членів товариств та їх дітей, проводили бесіди у храмах, влаштовували паломництва, нічліжні притулки, біржі з працевлаштування, майстерні, лікували алкоголіків. З ініціативи Московського Митрополита Володимира у Москві було скликано Всеросійський з’їзд практичних діячів з боротьби з алкоголізмом (серпень 1912 р.),

дві третини членів якого складали представники духовенства [23].

Питання алкоголізму та пияцтва жваво обговорювалися в загальній та спеціальній (педагогічній, юридичній, військовій) пресі. У кінці XIX ст. видавалося п’ять антиалкогольних журналів. Протягом 1901-1916 рр. виходило більше 35 різних назв видань на антиалкогольну тематику. Серед них були всеросійські, наприклад, “Всеросійський вісник тверезості”, й місцеві видання, зокрема одеська газета “Зелений змії”. Деякі видавалися органами опіки, товариствами тверезості, у тому числі приходськими; редагувалися священниками (таких більшість); інші – науковцями, членами комісії з питань алкоголізму. Багато з них були самостійними виданнями, містили ілюстрований матеріал, мали свої додатки. Так, наприклад, протягом 1905-1914 рр. виходив щомісячний журнал “Тверезе життя”, який видавався Олександро-Невським товариством тверезості; редагували його священники А.В. Рождественський та П.А. Міртов; як додатки до нього виходили протягом 1905-1908 рр. – журнал “Листок тверезості для школярів”, у 1909 р. – журнал “Зоря”, у 1912 р. – покажчик антиалкогольної літератури за 1911 р., у 1914 р. – Труды всеросійського з’їзду практичних діячів з боротьби з алкоголізмом. Деякі з видань були додатками до інших журналів, газет загального характеру. Так, газета “Тверезий понеділок” була додатком до суспільно-літературного щотижневика “Світанок”. Більшість видань мала популярно-публіцистичний характер, хоча зустрічалися й наукові, зокрема, “Питання алкоголізму” (1913 р.) – вісник Клінічного протиалкогольного інституту, який редагував академік В.М. Бехтерев [24].

Безперечно, заслуговують уваги “Труды” комісії з питань наукового вивчення алкоголізму, які стали російською енциклопедією з цього питання. На дванадцятому році існування комісії (1909 р.) вийшло у світ 9 випусків, 10-й та 11-й – готувалися до друку [25]. Звичайно, враховуючи обсяги імперії та ступінь поширення й небезпеки проблеми, цієї кількості видань було недостатньо. Для прикладу, лише в Німеччині у 1906 р. нараховувалося 53 видання з питань алкоголізму [26].

Не дивлячись на досягнення значних результатів, російський антиалкогольний рух був, за словами О. Шилова, значно молодший від західноєвропейського. Особливо це стосувалося вирішення проблеми дитячого алкоголізму. Хоча ця проблема постійно обговорювалася, й зокрема, на вищезазначених з’їздах, у практичному плані було зроблено дуже мало. Однією зі спроб вплинути на ситуацію було утворення шкільних товариств утримання від алкоголю в Тверській губернії педагогом С.А. Рачинським. А. Вержбицький пропонував організувати шкільні товариства “Зоря”. Їхні члени мали ігнорувати алкоголь, а справжню силу й веселощі отримувати завдяки проведенню екскурсій, різних естетичних заходів, занять спортом, підготовці наукових рефератів. Заслуговує на увагу діяльність гуртка діячів з боротьби зі шкільним алкоголізмом,

який утворився в Москві у 1910 р. з ініціативи докторів медицини А. Корнілова, Т. Вяземського, протоієрея Н. Любимова й педагога Г. Маркова. До складу гуртка входило 50 педагогів, юристів, священників. Він отримував субсидію від Московського органу опіки про народну тверезість (8000 крб), Московської міської управи (1500 крб), а також пожертви від окремих осіб, які за три роки склали 5000 крб [27].

Робота гуртка базувалася на засадах ранньої профілактики (краще попередити виникнення залежності у школярів, ніж боротися з нею у дорослих), просвіти (потрібно організувати лекції для слухачів учительських семінарій, серед батьків) та практичної діяльності (лікування алкоголіків дає необхідні матеріали для дослідження явища). Гурток організував постійно діючий Протиалкогольний музей, який був відкритий тричі на тиждень для індивідуальних та групових екскурсій. Члени гуртка читали систематичний курс лекцій взимку та робили періодичні доповіді в інші пори року. Було складено бібліотеку з питань алкоголізму, у якій містилася російська й зарубіжна література. Члени гуртка займалися видавничою та перекладацькою діяльністю; розробили програму протиалкогольного навчання в школах Москви.

Особливий інтерес представляє заснована гуртком амбулаторія для лікування алкоголіків, якою завідував лікар Н. Флеров. Хворих лікували від алкоголізму та супутніх захворювань; лікування відбувалося як медикаментозним шляхом, так і з застосуванням інших засобів (гіпнозу, гідротерапії); метод лікування підбирався індивідуально. Паралельно проводилася психологічна робота з хворим з формування правильних поглядів на хворобу, зміцнення сили волі, а також з членами його сім'ї, особливо дружиною. З лікарем працювали два фельдшери: одна допомагала в амбулаторії, інша відвідувала хворих вдома. Робота амбулаторії давала значні результати: протягом 17 місяців з 875 людей, які там лікувалися, кинули пити 536 чол. (62,4%), про решту не було відомостей [28]. Вилікувані алкоголіки самі ставали на шлях пропаганди тверезого способу життя у своєму середовищі. Досвід лабораторії засвідчив, що успішне лікування навіть важких хворих на алкоголізм можливе не лише у стінах лікарні, а й у звичайних для них умовах.

У той же час в західних країнах рух проти дитячого алкоголізму був достатньо потужним. В Англії з 1847 р. почали створюватися дитячі протиалкогольні спілки "Надія", через які до 1895 р. пройшло до 3 млн дітей. У 1891 р. було засновано Бельгійський союз школярів проти пияцтва, до

складу якого до 1897 р. записалося 113720 чол. У Франції у 1895 р. Ліга проти спиртних напоїв організувала в початкових школах дитячі відділення, кількість яких протягом трьох років досягла 400. У Швейцарії антиалкогольні спілки охопили всі види шкіл (існували відділення "Надія" для молодших школярів, Центральний союз гімназистів "Гельвеція" та товариства тверезості студентів Базельського, Женевського, Цюрихського та інших університетів). У США шкільна боротьба з пияцтвом велася з 1878 р. У 35-ти північноамериканських штатах викладалися антиалкогольні курси, якими було охоплено 13 млн дітей. 36 штатів мали постанову про те, що той, хто бажав стати учителем, мав скласти особливий іспит з алкоголізму [29].

З вищевикладеного бачимо, що основними суб'єктами боротьби з алкоголізмом у кінці XIX – на початку XX ст. були уряд, органи опіки про народну тверезість, рух інтелігенції, громадські товариства тверезості та церква. Ставлення уряду до проблеми пияцтва було неоднозначним: бажання зменшити прояви та наслідки негативного явища суперечило прагненню отримувати максимальні прибутки від продажу спиртного. Намаганням об'єднати ці два моменти стала реформа С.Ю. Вітте 1894 р. Не досягнувши очікуваного, уряд змушений був ввести "сухий закон" у 1914 р.

Більш плідною була робота органів опіки, товариств тверезості, у тому числі церковно-приходських. Було здійснено ефективні заходи з пропаганди здорового й тверезого способу життя, у тому числі серед дітей і молоді, формування культури вживання спиртних напоїв, лікування хворих на алкоголізм. Громадські активісти, зокрема члени комісії з наукового вивчення алкогольного питання, багато зробили для наукового вивчення проблеми та популяризації результатів своїх досліджень, формування відповідного ставлення до проблеми, зокрема, з боку уряду, скликали вітчизняні антиалкогольні з'їзди, брали участь у міжнародних з'їздах з питань пияцтва. Значним досягненням було існування спеціальних видань з проблеми алкоголізму, тверезого способу життя. Звичайно, у тодішній протиалкогольній кампанії було багато проблем, особливо матеріального, цензурного характеру. Рух за тверезість в Російській імперії був набагато молодшим та менш досвідченим, ніж у західних країнах. Найменш розвинутою була протиалкогольна робота серед дітей. Майбутнім дослідникам слід звернути увагу та більш детально висвітлити діяльність громадських та церковних товариств тверезості, церкви взагалі, зв'язки вітчизняних активістів із західним протиалкогольним рухом, докладно вивчити іноземний історичний досвід боротьби з алкоголізмом тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глинский В., Паламодов С. Подвижник трезвости (И.А. Чуриков) // <http://www.mirvch.ru/info/slovo/v5/s14.htm>; Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії). – Миколаїв: Вид-во "Ліон", 2006. – С. 132-139; Ершов С. Митрофорный протоієрей Петр Алексеевич Миртов // <http://www.mirvch.ru/info/slovo/v5/s12.htm>; Калкин О. Духовный пастырь // <http://www.mirvch.ru/>

- info/slovo/v5/s13.htm; Николаев А.В. Антиалкогольные кампании XX века в России: общие тенденции и уроки // <http://borbaspjnstvom.narod.ru/Stati.htm>; Николаев А.В. Деятельность обществ трезвости // <http://borbaspjnstvom.narod.ru/Obwestvo.htm> та ін.
2. Энциклопедический словарь / Русский библиогр. ин-т Гранат. – Т. 32. – М., 6.г. – С. 249.
 3. Складено за: Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1901 г. – Спб., 1904. – С. 10, 11, 18, 20, 22-23, 26-29; Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1903 г. – Спб., 1906. – С. 16-17, 26, 28, 30, 32, 34, 37-38, 41-42.
 4. Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1901 г. – Спб., 1904. – С. 33.
 5. Там само.
 6. Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1903 г. – Спб., 1906. – С. 45.
 7. Гузенко Ю.І. Вказ. праця. – С. 137.
 8. Державний архів Миколаївської області, Ф. 207, оп. 1, спр. 44, арк. 6.
 9. Там само, спр. 57, арк. 90.
 10. Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1903 г. – Спб., 1906. – С. 34.
 11. Энциклопедический словарь / Русский библиогр. ин-т Гранат. – Т. 33. – М., 6.г. – С. 46.
 12. Там само. – С. 45-46.
 13. Там само.
 14. Шипов Н.Н. Алкоголизм и революция. – Спб., 1908. – С. 63-64.
 15. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 21-А. – Спб., 1897. – С. 625.
 16. Шилов А.В. Кружок деятелей по борьбе со школьным алкоголизмом в Москве. – М., 1914. – С. 2.
 17. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – Т. 1. – Спб., 1890. – С. 455.
 18. Там само. – Т. 21-А. – Спб., 1897. – С. 624.
 19. Там само. – Т. 25-А. – Спб., 1898. – С. 914.
 20. Там само. – Т. 21-А. – Спб., 1897. – С. 624-625.
 21. Там само.
 22. Шилов А.В. Вказ. праця. – С. 1.
 23. Там само. – С. 2.
 24. Антиалкогольная периодическая печать в России начала XX века // <http://www.mirvch.ru/info/slovo/v5/s48.htm>.
 25. Алкоголизм и борьба с ним. Особое приложение к “Трудам” Комиссии по вопросу об алкоголизме. Под ред. М.Н. Нижегородцева. – Спб., 1909. – С. 5.
 26. Первушин С.А. Опыт теории массового алкоголизма в связи с теорией потребностей. К вопросу о построении теории алкоголизма как массового явления. – Спб., 1912. – С. 97.
 27. Шилов А.В. Вказ. праця. – С. 4.
 28. Там само. – С. 10-11.
 29. Вержбицкий А.И. Об участии школы в борьбе с алкоголизмом и об организации школьных обществ воздержания “Заря”. – Спб., 1910. – С. 13-16.